

Quaderns de l'Institut / 12

Biblioteca de Catalunya-Dades CIP

Binimelis Adell, Rosa

A sol i serena : dones, món rural i pagesia. – (Quaderns de l'Institut ; 12)

Bibliografia

ISBN 9788439378389

I. Bosch Oliver, Mariona II. Herrero Cabrejas, Amaranta III. Institut Català de les Dones IV. Títol V. Col·lecció: Quaderns de l'Institut (Institut Català de les Dones) ; 12

1. Dones en el medi rural – Catalunya 2. Pageses – Catalunya

396.5:63(467.1)

© Generalitat de Catalunya

Institut Català de les Dones

EDITA: Institut Català de les Dones

1a EDICIÓ: Barcelona, novembre 2007

TIRATGE: 5000 exemplars

DISSENY: AZUANCO S.L.

IMPRESSIÓ: Altés arts gràfiques, s.l.

ISBN: 978-84-393-7838-9

D.L.:

A sol i serena: dones, món rural i pagesia

Rosa Binimelis Adell
Mariona Bosch Oliver
Amaranta Herrero Cabrejas

Institut d'Economia Ecològica i Ecologia Política

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

Volem agrair especialment la col·laboració d'Ester Cases, Assumpta Codinachs, Maria Giner, Joana Quesada, Rosa Pruna, Maria Rovira i Laia Viñas, dones totes implicades i compromeses amb el món rural i la pagesia, per l'aportació de la seva mirada i experiència en l'anàlisi del que significa avui dia ser dona pagesa i viure al món rural a Catalunya.

Però també a totes aquelles dones de les quals no coneixem ni noms ni cognoms, i que tot i continuar sense aparèixer en les estadístiques i en els cens, permeten que el món rural i la pagesia a Catalunya es mantinguin vius.

SUMARI

Presentació / 7

Introducció / 11

Ha avançat més la dona en el món rural que les polítiques del món rural: Marc contextual / 15

Les dones de pagès no sortíem mai si no era per anar al metge!: Del passat al present / 21

La que no pot faltar mai és la dona: El món rural avui / 29

Hi ha pageses? No hi ha pageses?: La dona pagesa / 43

Jo ara tinc la possibilitat de tenir aquesta terra i l'he de cuidar: Dones i agroecologia / 61

Per acabar... / 73

Bibliografia / 75

Què significa avui ser dona pagesa i viure a la Catalunya rural? Aquesta és una de les preguntes que Rosa Binimelis Adell, Mariona Bosch Oliver i Amara Herrera Cabrejas, de l'Institut d'Economia Ecològica i Ecologia Política, intenten respondre en aquest llibre que us presentem: *A sol i serena. Dones, món rural i pagesia*.

És cert que les estadístiques disponibles sobre la situació i la realitat de les dones al món rural són reduïdes i parcials, i que només abasten una sèrie limitada de dades demogràfiques o macroeconòmiques. Aquesta publicació es nodreix, doncs, de l'experiència de les dones que esdevenen protagonistes del seu propi relat i pretén difondre les veus de diferents dones que, a través de la seva experiència, parlen del món i de la seva quotidianitat i l'expliquen.

El reconeixement de les diferents realitats territorials de les dones de Catalunya i l'intercanvi d'experiències han propiciat un canvi de paradigma en la planificació de les polítiques de dones i per a les dones que excedeix la consideració –fins ara– de les dones com un col·lectiu de risc exclòs socialment, per atorgar-los la condició d'expertesa que demostren els seus sabers i la seva experiència del món. En aquest sentit, les dones, massa vegades pensades

des de la mancança social pròpia d'un model basat en la desigualtat d'oportunitats, tenen avui les respostes que ens han de permetre fer front als nous reptes que, com a societat, se'ns plantegen.

D'aquesta manera, les autores ens presenten una imatge de les dones del món rural que posa en el centre del debat els seus projectes de vida i les seves estratègies per garantir la viabilitat productiva de l'agricultura. Aquestes activitats convergeixen amb la necessitat de sostenir un entorn caracteritzat per una baixa densitat demogràfica i un important pes de l'agricultura com a activitat no només econòmica, sinó també de conservació del medi natural.

Les dones viuen sincrònicament els temps dels seus treballs i, molt sovint, en funció de les altres persones. La família es converteix així, per a aquestes dones, en un *malabarisme*¹ permanent, i les absències i les presències segons els estereotips de gènere del sistema patriarcal perduren, perquè, com molt bé diuen a pagès, *la que no pot faltar mai és la dona*, ja que sense les tasques eminentment femenines que proporcionen disponibilitat productiva res no s'esdevé. A l'entorn rural, malgrat els nous discursos que expliquen la urgència de la coresponsabilització d'homes i dones en les tasques de creació i recreació de la vida, manquen estratègies per pal·liar els efectes d'aquesta dissociació espai-temps.

---

¹ *Malabaristas de la vida: mujeres, tiempos y trabajos*; Grup Dones i Treballs de Ca la Dona. Barcelona.

Així, les dones tenen un paper clau com a generadores de discursos alternatius sobre la ruralitat a partir de la revisió crítica de la seva història. Tot i que el valor de la seva feina no ha estat reconegut al llarg dels anys, se'ls ha de reconèixer un paper molt important en el manteniment i cohesió de la vida social a les zones rurals, assumint, en molt casos, responsabilitats més enllà de les que els corresponien. Aquesta experiència els ha permès veure el món rural des d'una altra òptica i influir, des de la seva situació, en moltes de les decisions que s'han pres en el dia a dia de les explotacions.

Com afirmen les autores d'aquest llibre, les dones al món rural i les dones pageses, en particular, encara viuen avui les conseqüències d'una invisibilització i una desvaloració històrica que no reconeix els seus sabers, les seves tasques, les seves competències, la seva opinió i la seva veu. Tanmateix, a poc a poc –i aquest llibre és, en aquest sentit, una aportació molt valuosa– les aportacions de les dones pageses i de les dones del món rural es tornen imprescindibles en un món que segueix necessitant el seu coneixement i les seves experiències.

MARTA SELVA MASOLIVER

Presidenta de l'Institut Català de les Dones

ANTONI DÍAZ VENDRELL

Director general de Planificació i Relacions Agràries

Departament d'Agricultura, Alimentació i Acció Rural

Feminisme és l'expressió parlada de la cultura i filosofia marginals antiquíssimes basades en valors que el patriarcat ha etiquetat de «femenins», però que són necessaris per a tota la humanitat. Entre els principis i els valors del feminisme que més es diferencien del patriarcat hi ha la igualtat universal, la solució no violenta dels problemes, i la col·laboració amb la natura, entre nosaltres i amb les altres espècies. Sonia Johnson, a Northrup (2000)

Les dones al món rural viuen una invisibilitat doble, per ser dones i per viure al món rural. La manca de definició sobre què és el món rural és també una primera dificultat per obtenir dades comparatives sobre la situació de les dones que hi viuen. Davant aquest buit de consens conceptual, en aquest text entenem que el món rural sol caracteritzar-se per una densitat de població baixa i per un pes molt fort de l'agricultura; aquesta es presenta com un element vertebrador de la vida econòmica, social i cultural. No estem parlant d'un món aïllat, sinó d'un món en què es donen relacions de permeabilitat i hibridació constants amb el món urbà, especialment a Catalunya, on la propietat de la terra està molt fraccionada i les distàncies amb nuclis poblats no són tan grans.

Aquest context social presenta alguns trets especials que fan de denominadors comuns a la vida i la cultura rural. Tanmateix, si podem afirmar alguna cosa de la dona que hi viu, és que, de manera abstracta, la dona rural universal no existeix. Al món rural podem trobar molts tipus de dones. Hi ha dones concretes i diverses que viuen i actuen en móns rurals sota diferents condicionants. Treballar, treballen totes, com la majoria de les dones de tots els temps. Algunes treballen a casa sense salari, fent les tasques devaluades de cura i manteniment de la vida social; d'altres, a més de treballar a la casa, treballen assalariades de manera permanent; d'altres ho fan de manera intermitent, segons l'estacionalitat de les tasques. Entre les pageses, trobem dones que treballen al camp i que són considerades simplement una "ajuda" per a la seva parella o altres familiars; en trobem d'altres que inicien projectes agrícoles i els porten soles. El territori on viuen i les possibilitats de mobilitat també les condicionen: algunes habiten a l'alta muntanya pirinenca, d'altres a la plana de Lleida o en zones periurbanes. Algunes es desplacen molts quilòmetres cada dia; d'altres gairebé no surten mai de la zona on habiten. Algunes són mares i d'altres, no. Algunes són d'aquí i d'altres són migrades d'altres indrets. Totes aquestes variables ens indiquen que les dones rurals, de la mateixa manera que passa amb les dones urbanes, tenen singularitats, possibilitats i avantatges diferents en gran mesura degudes a les seves condicions

externes. Per parlar-ne cal tenir en compte, a més dels condicionants comuns, aquests elements diferencials que ens ajudaran a comprendre millor la seva concepció del món, les seves experiències de vida i la seva quotidianitat.

És per això que en aquesta publicació hem volgut fer una anàlisi general de la situació de les dones en el món rural, però també parlar d'un subgrup de les dones rurals: aquelles que han entrat en dos dels àmbits que els han estat vedats històricament. D'una banda són dones actives en la pagesia i, de l'altra, també ho són en relació amb la seva participació política. És a dir, dones pageses que tenen com un dels seus projectes centrals de vida la viabilitat productiva de l'agricultura, no solament com a participants del procés, sinó gestionant-lo de manera activa. També es pretén reconèixer el paper de les dones com a agents de transformació de la realitat rural i pagesa envers un model social i agrari viable. Ens interessa particularment endinsar-nos en l'univers de les dones que aposten per l'agroecologia com a motor de canvi agrari, i també descriure les dificultats i reptes amb què s'afronten en aquest procés.

Quant a la metodologia, hem optat per fer una aproximació qualitativa i des de les experiències de les mateixes dones. Per portar-la a terme, a més d'una revisió bibliogràfica i l'anàlisi de les estadístiques disponibles, s'han fet una sèrie d'entrevistes en profunditat a dones que viuen al món rural i a dones pageses. Aquestes han estat seleccionades a

partir de la seva significació en la visibilització de les dones al món rural, tant a través d'estructures formals com dels sindicats o grups de dones rurals, com a través d'estructures més informals o amb la seva pràctica quotidiana. Aquestes entrevistes ens han permès contrastar la realitat actual de la dona al món rural a Catalunya en primera persona i hem volgut comptar directament amb la seva veu al llarg del text, fent servir cites. També hem volgut que fos la seva veu la que estructurés el text, i per tant, ens anirem movent al llarg del text guiades per les seves paraules, que han servit també per posar nom –títol– a les diferents seccions.

Dins de l'estructura de la publicació, en primer lloc ens agradaria fer un esbós del paper que tenen les dones rurals dins del marc teòric desenvolupat fins ara i quines són les estratègies polítiques més rellevants que s'han posat en marxa. A continuació, farem un repàs ràpid de la història agrària contemporània per veure les implicacions que han tingut els canvis de la modernització agrària per a les dones rurals. Això ens permetrà descriure'n i comprendre'n més acuradament la situació actual; les dificultats i preocupacions, reivindicacions i actuacions, i com veuen i afronten el futur. Ens aturarem en les pageses agroecològiques per explicar la filosofia del model agrícola que proposen i com el porten a la pràctica.

Ha avançat més la dona en el món rural que les polítiques del món rural: marc contextual

Amb un cert endarreriment respecte a altres països anglosaxons o francòfons, la perspectiva de gènere comença a introduir-se als estudis rurals a l'Estat espanyol a partir de la dècada dels vuitanta. Entre altres raons, aquesta tardança és atribuïda a un escenari on el món rural era igualat al món agrari, en el qual els homes eren els únics actors visibles d'una modernització agrària ràpida (Baylina i Garcia-Ramon, 2004) que "buida" el camp sota la lògica de l'eficiència.

En conseqüència, els primers treballs se centraran a documentar i analitzar el rol tradicional de la dona en aquesta estructura patriarcal sota el prisma dels canvis dràstics que es viuen a la dècada dels anys setanta i vuitanta, lligats també al moviment feminista, o altres lluites socials que emergeixen en aquesta època. Posteriorment, el discurs acadèmic s'enfoca en la visibilització de les dones a les explotacions agràries i el seu rol social i econòmic. Finalment, se subratlla la centralitat de les dones en el desenvolupament rural, suportada pel seu protago-

nisme en els processos de diversificació econòmica en el món rural¹ (Garcia Ramón *et al.*, 1995; García Sanz, 2004; Cànoves *et al.*, 2006).

En l'actualitat, altres perspectives s'incorporen al discurs acadèmic, posant de rellevància el paper clau de les dones en l'esfera política i activista com a generadores de discursos alternatius sobre la ruralitat, les dinàmiques de producció i el consum dels productes agrícoles, i els models agrícoles alternatius o la relació amb el medi ambient (Baylina i Garcia-Ramon, 2004). Sota aquesta perspectiva, s'emmarca, per exemple, el reconeixement de les dones pageses com a subjectes actius que reivindiquen el seu projecte de vida entorn d'una pagesia lligada a un model social i agrari sostenible, com veurem més endavant, o el paper de la dona en l'agricultura ecològica (Sabaté *et al.*, 2001). En aquests sentit, per exemple, ha estat especialment rellevant el paper de les dones de Via Campesina (organització que agrupa milions de petits pagesos i pageses de tot el món), que han reivindicat el seu paper clau en la consecució de la sobirania alimentària, alhora que s'han fet aliances estratègiques amb altres moviments socials com la Marxa Mundial de Dones.

Les aportacions acadèmiques en el pla teòric han contribuït al debat sobre la participació de les dones en el desenvolupament rural, permeabilitzant i con-

---

¹ Per a una revisió bibliogràfica sobre els estudis rurals de gènere a l'Estat espanyol, vegeu Baylina i Garcia-Ramon (2004), Majoral i Sánchez-Aguilera (2002) i Sabaté (2001).

figurant les línies estratègiques de les polítiques en aquest àmbit, al mateix temps que s'han vist alimentades per les polítiques públiques. La temàtica específica de les dones rurals s'introdueix en l'agenda internacional a finals dels anys setanta quan, en la Convenció per l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació Contra les Dones, es recull una sèrie de drets específics de les dones rurals, que giren entorn de la seguretat laboral i econòmica, la participació en les polítiques públiques i l'accés als recursos (Commonwealth Secretariat, 2001). No obstant aquest primer reconeixement, no és fins als anys noranta que la qüestió de les dones i de l'equitat de gènere es converteix en una preocupació global per als organismes internacionals. Des de la Plataforma per a l'Acció que va sorgir de la IV Conferència Mundial de Dones celebrada a Beijing l'any 1995 es van marcar com a àrees prioritàries, entre altres, l'increment del rol de les dones en els àmbits de poder i de presa de decisions, la seva promoció en l'accés i la gestió dels recursos naturals i en la preservació del medi ambient, àrees que afectaven de ple la situació de les dones rurals. Posteriorment, la situació de les dones del món rural i els seus condicionants específics van anar enllaçant-se amb altres aspectes com la feminització de la pobresa, el baix accés de les dones del món rural a les noves tecnologies, o la seva contribució a l'economia familiar.

Seguint l'esquema proposat per Sabaté i Díaz (2003), podem distingir tres plantejaments teòrics

dominants en les polítiques existents. El primer és el de l'equitat de gènere, sota el que s'emmarquen aquelles actuacions que, basant-se en la idea de justícia social, tenen com a objectiu la igualtat d'oportunitats per a homes i dones. El segon plantejament, que podem anomenar utilitarista, justifica de manera pragmàtica –i no tant per una qüestió de justícia– la necessitat de crear unes condicions favorables per tal de mantenir les dones als nuclis rurals, com a base per a l'estabilitat demogràfica, social i econòmica de la zona. Aquest enfocament, que ha anat obrint-se camí en les polítiques de dones al món rural, queda il·lustrat per exemple en les paraules de Franz Fischler, comissari d'Agricultura i Desenvolupament Rural de la Comissió Europea, quan afirma: *“garantir la igualtat d'oportunitats entre homes i dones és una de les grans prioritats de la Unió Europea. També suposa, simplement, una necessitat pràctica per a la viabilitat i la pervivència del desenvolupament rural. L'aprofitament òptim dels recursos humans amb vistes al manteniment del teixit social de les comunitats rurals i la revitalització de les economies locals requereix la plena participació de les dones”* (Comissió Europea, 2000). El tercer enfocament, no necessàriament exclouent amb els altres dos, es despendria de la visibilització i el reconeixement de les aportacions de les dones al desenvolupament rural i, a partir de “treure partit” dels seus recursos i habilitats adquirits socialment, potenciar per exemple el turisme rural o l'elaboració de productes

artesans. Un exemple d'aquests dos últims enfocaments seria, per exemple, el Programa de Desenvolupament Rural a Catalunya (2000-2006)² que fixa com un dels seus objectius mantenir, millorar i incrementar el nombre d'empreses dedicades als productes de qualitat i els productes de l'artesania alimentària, amb la creació especialment de llocs de treball per a dones i joves, per tal de mantenir la població en el medi rural.

La subestimació de les dones al món rural com a subjectes actius és una característica comuna en les diferents aproximacions a la temàtica, des de les polítiques públiques a la mateixa elaboració d'estadístiques³. En aquest sentit, per exemple, les estadístiques disponibles sobre la situació de la dona al món rural són reduïdes i parcials, i abasten una sèrie de dades limitada a escala demogràfica o macroeconòmica generalment, però ignoren totalment l'experiència de les dones en el seu camí per visibilitzar i donar valor a les activitats portades a terme per aquestes des de la seva pròpia òptica (Carrasco, 2006). En el cas de les dones pageses no inscrites com a titulars de l'explotació, aquesta invisibilització s'accentua encara més. D'una banda, molt sovint consten a efectes estadístics com a cònjuges

---

² <http://www.gencat.net/darp/c/serveis/pdr/cpdro5.htm>

³ Aquesta subestimació de les dones en l'activitat agropecuària en les estadístiques és denunciada de manera reiterada en la literatura sobre la temàtica. Vegeu per exemple: García-Ramón (1989); Majoral i Sánchez-Aguilera (2002).

del titular o sota la denominació “d’altres familiars” i, per tant, la seva feina queda mancada del reconeixement que hi correspon. D’altra banda, l’ocupació no regularitzada, molt habitual entre les dones del món rural, també queda oculta a les estadístiques oficials, així com la feina temporera i a temps parcial, especialment com hem dit, quan aquesta es porta a terme dintre del negoci familiar.

Les dones de pagès no sortíem mai si no era per anar al metge!: Del passat al present

Les dones de pagès no sortíem mai si no era per anar al metge... per anar al metge!; Abans les dones no baixaven... Ara sí, ara les dones baixen.

Malgrat que durant el segle xx s'han produït nombrosos canvis per assegurar a la dona l'accés amb igualtat de condicions als espais que fins feia poc li havien estat vedats, molts d'aquests canvis s'han quedat en reformes formals i en molts casos d'abast molt superficial. La ciutadania real per a la dona es planteja com un repte encara en clau de futur. El gènere, però, no és l'únic condicionant estructural de les relacions socials. Entre les mateixes dones continuen actuant altres tipus d'estructures –de classe, d'ètnia– que condicionen les relacions socials i alimenten les desigualtats en les condicions materials d'existència (Agarwal, 1997).

En el cas de les dones que viuen en l'entorn rural el present segueix arrossegant les conseqüències de molts anys d'organització social patriarcal. La revisió crítica de la seva història ens aporta elements neces-

saris per entendre aquesta realitat actual i per iniciar la reflexió envers el futur. Així, a partir d'aquesta invitació a portar la mirada cap enrere, revisem com han afectat a les dones que viuen en l'entorn rural les transformacions socials, culturals i econòmiques que han emmarcat la nostra societat des de l'entrada a la modernitat, la racionalitat il·lustrada i la presumpta igualtat universal per a tota la seva ciutadania.

Efectivament, la Revolució Industrial va implicar molts canvis, i la societat rural no en va quedar al marge. Aquests canvis van suposar, entre altres, la introducció de la cultura urbana al món de la pagesia, i es van reestructurar els rols masculins i femenins en funció de la divisió del treball i la vida, divisió necessària per al nou sistema econòmic. Una divisió de rols basada en la diferència sexual que perpetuava la situació de desigualtat entre homes i dones heretada dels segles anteriors i reafirmada en el discurs de la modernitat defensada per la Il·lustració i els pensadors liberals. Les possibilitats que ofería el primer racionalisme il·lustrat i ideari liberal: igualtat, raó, ciutadania, societat civil, esfera pública, quedaren lluny del seu potencial universal i les dones i els pobres en van quedar fora. Les dones havien de ser representades públicament per un home i la ciutadana passà a ser definida com la dona del ciutadà; l'espai que li fou assignat fou el de la casa. Sota el contracte social s'amagava un contracte sexual; una relació privada –marit/muller– designava la relació pública de la dona (Pateman, 1995). A més, la matei-

xa etimologia de la paraula ciutadania marca també la centralitat del món urbà enfront del món rural. Aleshores, a partir d'aquest nou pacte social, la dona pagesa quedava exclosa per tres bandes del dret a la ciutadania: per dona, per rural i per pobra.

A mesura que s'anaven introduint progressivament les transformacions derivades de la Revolució Industrial, es va anar passant d'una agricultura de subsistència a una agricultura de mercat que va obligar a racionalitzar les inversions en terres, maquinària, adobs i llavors segons les expectatives i les necessitats del mercat (Sobany *et al.*, 1990). La incorporació del model capitalista va suposar costos socials durs, i malgrat que les explotacions familiars amb terres pròpies es van consolidar, el principal problema que en va derivar va ser el control del mercat dels productes agrícoles i dels subministres necessaris per a la producció (Mayayo, 1995). Els desenvolupaments tecnològics anaven avançant, es va anar introduint la maquinària i les tècniques agrícoles es van modernitzar. L'estratègia tecnocientífica⁴ desenvolupada amb diferents intensitats arreu del planeta amb especial incidència a partir dels anys seixanta i setanta, va accentuar aquesta

---

4 Aquest model es coneix com a Revolució Verda en la seva implementació a països empobrits. El seu objectiu inicial, acabar amb la fam al món, implicava impulsar un constant increment de la productivitat de les collites. Els mitjans per aconseguir-ho eren desenvolupar unes noves llavors estandarditzades conegudes com a varietats híbrides d'alt rendiment.

tendència. Per fer eficients aquests mitjans, s'havia d'estendre l'ús massiu de varietats híbrides d'alt rendiment en règims de monocultius que necessitaven fertilitzants i plaguicides, cosa que va implicar una involució en els sabers dels pagesos, ja que el coneixement agrícola s'allunyava dels gestors del camp. Ara el coneixement era generat per experts especialitzats que dirigien les investigacions des de laboratoris i estacions experimentals.

Tots aquests elements suposaren canvis importants com és l'augment del rendiment del treball d'una sola persona i la pèrdua de població rural. Ja no es necessitava tanta mà d'obra i es van produir migracions massives del camp a les ciutats, on s'esperava trobar un futur millor que el que oferia la pagesia.

Amb tot, qui va romandre als camps va fer ús d'aquesta millora tecnològica (en major o menor grau), l'ús de la qual va aportar prestigi i reconeixement social. En la divisió sexual de les tasques l'home es va quedar amb aquesta part. La dona, en canvi, es va quedar amb les tasques agrícoles més rutinàries i invisibles, com és la gestió dels horts, les llavors i els petits animals. Unes tasques que fins en aquell moment havien estat molt valorades. És el cas, per exemple, del coneixement sobre les llavors. La necessitat de fer-ne una selecció acurada, de conèixer-les, de tenir cura de mantenir llavors per a l'any següent, tot plegat era una part cabdal de tot el procés agrícola. Des del moment en què es deleguen molts aspec-

tes de la producció al mercat, com és el cas de les llavors, que a partir d'aleshores s'hauran de comprar i no de seleccionar, la devaluació social d'aquestes tasques significarà també la pèrdua consegüent de coneixement derivat de segles d'experiència.

A més, el desenvolupament de la mecanització agrícola no va tenir gaire en compte el treball de la dona, que es va veure allunyada dels treballs mecanitzats, dificultant, per tant, la possibilitat d'alleugerir l'esforç requerit per a determinades tasques. La justificació d'aquest fet era que la majoria de feines femenines es consideraven (i encara es consideren) perifèriques, tot i que es pot afirmar que aquestes tasques són precisament clau en els resultats econòmics de l'explotació (Sobany *et al.*, 1990, p.34). Així, es consolida la doble presència de la dona: en aquestes tasques agrícoles considerades complementàries però de gran importància productiva i d'una càrrega de temps i d'esforç grans i en la cura gairebé en exclusiva de tot el grup familiar, necessari per al manteniment de l'explotació agrícola.

Perquè el nou sistema socioeconòmic pogués funcionar, el contracte social establert necessitava perpetuar la jerarquia de l'home sobre la dona per poder mantenir-se. Per això, entre el públic i el privat, més que una separació, el que hi havia era una dependència: l'esfera pública "masculina" només podia funcionar en la mesura que tingués el suport i es complementés en una esfera privada "femenina" que li proporcionés disponibilitat productiva (Aguado,

2005). Així, la política liberal capitalista deixava en mans del mercat la fixació de les rendes, l'organització del treball, la definició de les polítiques agràries i el modelat de l'organització social entre els sexes. De manera que la vida quedava supeditada a l'ordre establert pel mercat que, tot i ser dependent de les tasques de cura i reproductives realitzades per les dones, en determinaria la invisibilització. La connexió entre capitalisme i patriarcat suposava, doncs, la necessitat de mantenir les tasques vinculades a la vida ocultes, *ja que facilitava el desplaçament de costos generats en el mercat capitalista cap a l'àmbit familiar* (Amorós et al., 2003, p.18).

Pel que fa a la dimensió política, ja a finals del s. XIX apareix la reorganització del món rural en sindicats i cooperatives. Efectivament, tot i que ja hi havia antecedents importants d'organització col·lectiva, el sindicalisme agrari va sorgir amb molta força dins la pagesia catalana. L'organització sindical va suposar la superació de l'aïllament entre els pobles i la vinculació dels pagesos amb projectes politicoelectorals i ideològics urbans (Mayayo, 1995). Per altra banda, també es desenvolupà el cooperativisme, que suposava una manera de frenar *l'auge de la dinàmica competitiva desenvolupada pel capitalisme, intentant donar resposta conjunta i organitzada a la internacionalització del mercat, a les transformacions tecnològiques, a les plagues als camps i al frau en l'elaboració de productes* (Mayayo, 1995). La representació dins aquestes organitzacions que defensaven

els interessos de la pagesia i la presa de decisions va romandre bàsicament en mans dels homes. No vol dir que les dones en quedessin completament al marge. De fet consta, per exemple, que a finals del s. XIX les dones van ser protagonistes de demandes importants per a la pagesia catalana, per reivindicar millores en les condicions laborals (Mayayo, 1995). Però no es troben gaires dades més enllà de l'anèdota; fet que ens deixa el dubte de si el registre de la història va passar per alt una participació de les dones més activa o si realment va ser un espai tan restringit per a elles. El que és segur és que les dones es quedaran als espais privats, amb les tasques de cura de la casa i de la família. La participació i la representació política quedarà fora del seu abast i els noms de dona en els moviments sindicals i d'organització pagesa al llarg de tot el s. XX seran gairebé inexistents, amb excepcions rellevants de finals de segle. Però arribats el s. XXI, la situació encara és lluny de ser equitativa.

Així, queda definit un mapa social rural marcat per les absències i les presències condicionades pel gènere. La casa, la llar, la vida familiar, la reproducció, la intimitat, les emocions, la quotidianitat, els infants, la cura dels altres, són espais físics o de relació lligats estretament a la representació social que s'ha construït de la dona. El carrer, l'abstracció, la cultura, la racionalitat, la producció, l'exercici de la ciutadania, en canvi, estan relacionats amb la de l'home.

El que he vist jo és que la dona al camp acostuma a fer un paper més complementari a l'activitat de l'home, que no pas un paper actiu, molt poc reconegut, perquè és molt més de gestió, de neteja, de cuidar els nens i no és tan visible. No és tan emprenedor, aparentment, però moltes vegades és la que ha sostingut l'activitat, en els casos que jo conec.

La suposada idoneïtat per a l'exercici de cura dels altres per part de les dones, per les seves aptituds relacionals i expressives especials, davant la idoneïtat de les característiques instrumentals dels homes per a l'exercici de la política i del treball que el reconegui com a principal proveïdor d'ingressos a la família (Pastor, 1998, p. 227), fan que la pràctica social de separació entre les esferes domèstica i pública faciliti al màxim la preservació de la tradicional jerarquia que supedita les dones als homes. En convertir-se en una cosa tan "natural", és difícilment qüestionable i aporta els elements fonamentals en les construccions d'identitat i rols socials consegüents.

Clar, per exemple el fet d'aprendre a portar el tractor, aprendre a llaurar, són coses que moltes dones no s'ho han plantejat d'aprendre. I n'hi ha moltes que s'ho han plantejat i que no els han deixat fer-ho.

La que no pot faltar mai és la dona: El present

La que porta el negoci, la que porta la casa, i la que renta llençols, estovalles, i fa el dinar per a tota la família, de tres generacions, és la dona. La dona al món rural és currante, allà tancada. I que després alhora, qui té l'última paraula sempre és l'home. Qui signa els papers i demana un crèdit és l'home. Però qui realment sap com va el negoci, qui es fa un fart de currar, i la que no pot faltar mai és la dona.

En el s. xx, amb la modernització de l'estat del ben-estar que succeeix a la Segona Guerra Mundial, i amb l'eclosió de les reivindicacions feministes en relació amb la defensa dels drets de les dones, s'inicia un procés de canvis importants. La llibertat individual i la igualtat deixen de ser adjudicades només a un dels sexes. Actualment les dones han aconseguit el dret al treball remunerat i a la participació política de manera igualitària. No obstant això, encara som lluny de portar-ho a la pràctica. Les tasques de cura i atenció a la família continuen estant vinculades a la dona com un deure seu gairebé en exclusiva. La família es converteix, per a ella,

en un malabarisme permanent, amb ambicions divergents entre les professions i les seves exigències de mobilitat i disponibilitat total, les obligacions formatives, les tasques de cura dels infants i la constant de les tasques de la llar (Camarero, 2006, p. 18). Les característiques principals d'aquests treballs⁵ són, d'una banda, no estar compensats monetàriament per un salari, i de l'altra, ser una feina que roman invisible fins i tot per a les persones que la porten a terme i que, majoritàriament, són dones (Carrasquer *et al.*, 1998).

Hi ha hagut molts intents de mesurar i visibilitzar els treballs que històricament han estat adjudicats a les dones (Borderías, 2001; Duran, 1991). Les enquestes sobre usos del temps són un dels mecanismes que fan visibles els treballs domesticofamiliars de l'escenari de la vida quotidiana. Mitjançant aquestes enquestes i entrevistes en profunditat, algunes autores han evidenciat com homes i dones viuen el temps de treball de manera diferent (Carrasquer *et al.*, 1998); mentre que els homes tendeixen a viure el temps de treball de manera diacrònica i en funció d'ells mateixos, les dones viuen sincrònicament els temps de les seves feines i molt sovint

---

5 Treball d'automanutenció; treball d'infraestructura de la llar; treball d'atenció de càrregues reproductores passades, presents i futures; treball d'organització del funcionament de la llar; treball de mediació (bé entre la llar i el conjunt de serveis ofertats per l'Estat i les institucions públiques, bé vinculat a la gestió afectiva i relacional) i treball de representació conjugal (Carrasquer *et al.*, 1998)

en funció de les altres persones. Aquesta vivència diferencial del temps i del repartiment de la càrrega total de treball entre homes i dones presenta connotacions específiques en un context rural.

Com expliquen Sabaté i Díaz (2003), el 38% de les dones rurals presenta sobrecàrrega per fer el treball reproductiu i per trobar-se també a l'àmbit productiu. Això fa que sigui un dels grups socials que més hores treballa. A Catalunya, per exemple, les pageses treballen tot el dia solar i part de la nit, fins al punt que el 85% treballa més de 15 hores al dia de forma pràcticament ininterrompuda (Sobany et al., 1990, p. 33). Les conseqüències d'aquesta intensa jornada es tradueixen en: *sobreesgotament, neurotització i "privatització" [...] les que desenvolupen simultàniament una feina familiar i professional tenen menys temps de repòs, menys temps lliure, menys oportunitats d'informació i d'estudi i menys ocasions per participar en activitats culturals i polítiques*⁶.

Tot i que hi ha excepcions i millores, al món rural encara avui la co-responsabilitat amb les parelles pel que fa a les tasques de cura no està generalitzada i el 98% de les dones s'encarreguen gairebé soles d'aquestes tasques (Sabaté i Díaz, 2003). Es perpetuen, així, els equilibris per poder desenvolupar les diferents dimensions de la vida sostenint l'acumulació de feina que es va afegint en el dia a dia pel fet de ser dones.

---

6 Íbid. p. 513

Els discursos institucionals sobre la conciliació parteixen de la base que les dones tenen dret a conciliar perquè tenen dret a fer-ho tot, però no fan més que acumular, sense que s'hagi aportat una redefinició del contracte social existent entre homes i dones que impliqui un repartiment més igualitari de responsabilitats domèstiques, laborals i polítiques. La pregunta a fer és: realment les polítiques de conciliació fomenten la igualtat entre homes i dones, o es troben enganxades als mateixos estereotips que pretenen combatre? (Bustelo i Peterson, 2005)

Quan jo vaig ser al grup de dones del sindicat hi havia moltes dones que quan feiem sortides o anàvem a congressos o coses de dos dies, dones que havien deixat fills, no podien separar-se del telèfon perquè a casa alguna cosa no funcionava.

És complicat, és molta feina, i si no tens una mica d'ajuda familiar... clar, el que no té sentit és que jo sigui al sindicat i que deixi de ser pagesa. No puc oblidar la meva explotació. Jo no sóc una alliberada. Això és momentani, i quan torni a la meva feina, he de trobar la meva explotació en condicions. Si no, de què viuré?

Moltes d'aquestes limitacions que les dones rurals i pageses tenen per accedir de manera normalitzada a l'àmbit laboral i polític són comunes. Sovint, les dones que viuen en l'entorn rural han vist condicionada la seva trajectòria laboral i de participació polí-

tica en funció de les necessitats de la seva família en cada moment (Amoroso *et al.*, 2003).

Viure en una situació de continuïtat entre els diferents espais i temps, situació que ha caracteritzat la realitat de les dones que viuen a l'entorn rural, pot experimentar-se com un avantatge que permet a les dones desenvolupar diferents estratègies com a agents socials actius, podent combinar el treball de cura amb altres tasques de caràcter més productiu, donant més marge i flexibilitat en l'organització de les diferents feines i activitats, i per tant, alliberant-les de la rigidesa organitzacional que marca el mercat laboral. Però aquesta situació també pot reforçar la posició de subordinació de les dones en limitar les seves possibilitats respecte al desenvolupament dels seus projectes laborals i polítics. Al mateix temps, les dones del món rural que decideixen treballar fora de casa i de l'explotació agrària i que han d'assumir la no-coresponsabilització dels homes en la part del treball de cura es troben amb l'agreujant que en l'entorn rural no s'han previst les infraestructures necessàries per pal·liar els efectes d'aquesta dissociació temps-espai.

Tot i que hi ha diferents situacions segons si es tracta de zones molt allunyades o properes a àrees urbanes o eixos de comunicació, un dels elements específics de la societat rural és la baixa densitat de serveis. Aquests són utilitzats majoritàriament per dones, ja que són principalment elles les que fan les tasques de cura i de manteniment de la casa.

És el cas, per exemple, del fet que, tot i que l'accés a serveis bàsics pugui ser pròxim, l'accés a serveis especialitzats (les dones són les que utilitzen més aquests serveis) poden arribar a estar molt allunyats. Per la qual cosa, la criança i/o la cura de les persones dependents suposa pèrdua de la mobilitat i de la flexibilitat exigides pel mercat. La política de localització de serveis públics i d'infraestructures ha estat marcada per la lògica de la rendibilitat econòmica, fet que ha suposat la desaparició d'escoles, de transport públic i la reestructuració dels serveis bàsics (López García, 2001). De manera que les xarxes de transports deficitàries, així com de serveis de proximitat, dificulten el sosteniment de la situació "d'acumulació" que viuen les dones.

No hi ha transport públic. Tenen avis i tenen nens igual que totes... Tenen tots els inconvenients (...). Les carreteres són un desastre i no les arreglen. Totes les comunicacions es fan via les ciutats grans, estan pensades per a ciutats grans, però per arribar a l'estació hi has d'arribar d'alguna manera.. no hi ha transport. Les barreres són que els trens no arribin a tot arreu, que la informàtica no arribi a tot arreu... Tenim la xarxa viària fastigosa, al món rural...

Aquesta manca d'infraestructures, juntament amb els desequilibris de renda a favor del sector de la indústria i dels serveis i, el problema estructural de les explotacions agràries, ha desencadenat un índex

elevat de despoblació i envelliment a les zones rurals de Catalunya⁷.

En canvi, els que queden, els vells, el que estan fent és aguantar i esperar que es requalifiquin les seves terres i poder tenir una bona jubilació, ja que han tingut una opció de vida poc reconeguda econòmicament, i moralment també.

L'èxode rural ha estat especialment protagonitzat pel jovent, i ha comportat una representació menor de dones joves a l'espai rural que a l'urbà, no solament en xifres absolutes, sinó en el pes que representen en el conjunt de les dones (Alario Trigueros, 2002). Tenint en compte, doncs, l'important envelliment de la població rural i la manca de serveis i d'infraestructures de suport, elles són qui mantenen l'estat de benestar dins els pobles i les masies, tenint cura dels petits, de les cada vegada més persones grans i d'altres persones que puguin necessitar-ne una altra que les ajudi en el seu dia a dia. La inversió de la piràmide generacional pot arribar a fer insostenible aquesta situació.

L'efecte d'aquests condicionants en les dones fa que la igualtat en l'àmbit laboral hagi estat una demanda històrica de les organitzacions de dones al món rural, on les desigualtats, existents també al món urbà, es

---

⁷ No obstant això, estudis recents descriuen una tendència migratòria emergent en la qual els fluxos de població cap a les àrees rurals i petites ciutats comencen a ser un fenomen destacable (Moren i Solana, 2006).

multipliquen. I més si tenim en compte les dones procedents d'altres països que treballen al món rural, que pateixen també la discriminació múltiple derivada de la seva condició d'estrangeres i nouvingudes. En general, l'escenari és desolador. D'una banda, la taxa d'atur femení als municipis rurals supera en 20 punts la mitjana espanyola (FADEMUR, 2008). De l'altra, quan la dona disposa d'una feina, sovint és precària, tant pel que fa a condicions salarials com d'estabilitat. Així, les dones del món rural que aporten la principal part de l'economia familiar tenen salaris un 34% per sota de la mitjana; un 41% menys que un home al món urbà i un 26% per sota d'un home del món rural (Garcia Sanz, 2000). Es pot afirmar, a més, que l'activitat que les dones rurals fan és un 85% més gran que la que les xifres oficials admeses senyalen (Camarero, 2006, p. 139).

Podem observar que, aleshores, molt sovint les ocupacions de les dones en l'àmbit rural són temporals o a temps parcial o que no sempre cotitzen a la seguretat social i que, consegüentment, no permeten la seguretat de la independència econòmica. Malgrat que aquestes ocupacions els donen un cert marge d'autonomia i seguretat personal, les pèssimes condicions ocupacionals fan que les seves economies personals siguin només complementàries del salari principal del treball de l'home.

A la meva generació hi ha moltes dones que tenen una altra professió, que són mestres, o que treballen en un

supermercat, o que treballen allà on sigui. Pel fet aquest, perquè no han volgut que els passés com a les seves mares o les seves sogres. Per tenir el seu sou, hi ha dones de pagès que van a treballar a un supermercat on treballen moltes hores i on paguen molt malament. Ho han aconseguit marxant a treballar fora de casa, i fent un treball més dolent i amb menys condicions. I llavors clar, hi ha menys dones pageses...

En relació amb l'accés al mercat laboral formal ens trobem altres factors rellevants que cal considerar. Entre aquests, la dependència de l'ocupació femenina estable i regular del que són els mercats extralocals d'ocupació (Camarero, 2006, p. 141). Restringir les opcions d'inserció laboral al mercat de treball local suposa, en molts casos, la renúncia a la mateixa professió per la manca d'oportunitats existents, la renúncia a la millora de les condicions i possibilitats laborals, la desqualificació consegüent, el replegament a l'activitat dels negocis familiars (amb les conseqüències derivades de no titularitat, ajudants de l'explotació, etc.) i l'augment de la precarietat en les contractacions.

Però vull dir que hi ha de tot. Però com que als pobles no hi ha gaires feines, o se'n van a treballar fora... Però la família no es mou per la dona, per anar a un altre lloc. No n'hi ha gaire... O se'n van a treballar... a Lleida o... al poble no hi ha gaire feina.

Un altre factor que també dificulta el desenvolupament dels seus projectes professionals és la manca

de serveis relacionats amb les noves tecnologies en l'entorn rural. Malgrat que la intenció de les polítiques públiques hagi estat destinar esforços a facilitar l'accés a aquests serveis, la realitat a Catalunya encara es troba molt allunyada de la intenció original que les impulsa. L'accés a Internet en determinades zones rurals continua sent un privilegi només salvable a partir d'inversions econòmiques especialment elevades fetes a escala particular. Això fa que no pugui quedar garantida en absolut la igualtat de drets en comparació amb els espais urbans, on el seu cost és molt més assumible. Una desigualtat de drets que en aquest cas determina enormement la possibilitat de mantenir el lloc de residència al camp, davant la no-viabilitat de determinats projectes professionals i/o vitals i amb el despoblament consegüent de les zones rurals. A més, és un factor que influeix alhora en la dificultat de poder modernitzar estructures organitzatives rurals a partir de les noves tecnologies. Cal destacar, però, algunes iniciatives com ara el projecte Rur@lia que, a més de facilitar l'alfabetització informàtica en aquestes zones, pretén ser una eina d'apoderament de les dones rurals a través de la seva participació directa en la presa de decisions i d'avaluació del procés (Muñoz-Muñoz et al. 2004).

Nosaltres també havíem apostat molt per fer cursos d'informàtica a les dones del món rural, i quan arriben a casa o no tenen ordinador o si tenen ordinador el tema d'Internet que més o menys ja l'havies après, o no tenen

connexió o si la connexió és tan lenta que es passen tantes hores que et dediques a altres coses, doncs aquell curs ha servit de poc... [...]. Ens omplim la boca de noves tecnologies però no arriben, no arriben... no en tenim.

Al mateix temps, el treball assalariat femení a l'agricultura i l'agroindústria és fonamentalment eventual i està enfocat principalment a l'agricultura intensiva (horticultura i floricultura) i als magatzems de manipulats, on les condicions laborals són més "flexibles". En el cas de Catalunya destaca la importància del sector de l'agroturisme, on la presència de les dones és molt elevada. Pel que fa al personal remunerat, un 70% del personal fix són dones; mentre que el percentatge de població femenina ascendeix al 94% per a les persones contractades de manera eventual. Pel que fa al personal que treballa en aquests establiments de manera no remunerada, el 66% són dones (Unió de Pagesos, 2005). Quant als treballs agrícoles, el 82% de les dones rurals a l'Estat espanyol treballa en l'explotació agrària tot i que un 59% no paga cotització social (Comissió Europea, 2002). Un cop més, les poques estadístiques disponibles ens mostren una clara tendència a la precarietat femenina.

Però malgrat que les estructures socials condicionen la vida de les dones, això no vol dir que les col·loquin en una posició de submissió total davant les circumstàncies de la vida. Ben al contrari, les dones de tots els àmbits pacten i negocien activament

les determinacions socials, lluiten i canvien algunes de les circumstàncies que no els afavoreixen i busquen les millors eleccions possibles en cada situació.

[...] hem de continuar defensant que no som simplement una extensió de les nostres històries, que davant les nostres històries estem en la posició d'autor i personatge a la vegada. El subjecte situat i generalitzat està heteronoma-ment determinat, però a pesar d'això lluita per la seva autonomia (Benhabib, 1994, p. 247)

Tot i que algunes puguin estar poc familiaritzades amb propostes teòriques, no han deixat de generar missatges i mantenen una lluita diària en el seu dia a dia, amb què han obtingut petits triomfs que després ningú no teoritza: *enviar a estudiar a una filla, obtenir una relació sexual satisfactòria (...), obtenir la satisfacció i l'orgull de l'autosuficiència econòmica. Per aconseguir aquests objectius negocien amb els homes, (...) i fonamentalment organitzen xarxes de dones que funcionen com a mecanismes d'autoajuda. Moltes vegades, l'eficàcia de la seva estratègia rau en la seva invisibilitat, ja que la societat patriarcal permet més fàcilment l'exercici de certes quotes de poder si aquest es disfressa de submissió (Juliano, 1998, p.18).*

En aquesta lluita diària han anat desenvolupant estratègies que, segons enquestes sobre l'ús del temps, els permeten compatibilitzar el treball productiu i reproductiu. Estratègies que són molt diverses i que en molts casos han hagut de limitar-se a

un aprofitament i adaptació de les possibilitats que ofereix actualment el mercat laboral i l'organització de serveis i infraestructures existents: desenvolupament de coneixements individuals que milloren la mobilitat i l'autonomia, reforçament de la confiança en les xarxes socials de familiars i de veïnatge (normalment altres dones) en cas de necessitar serveis d'assistència, diversificació i flexibilització de les seves ocupacions (treball estacional, adaptat molt sovint als cicles de l'any amb existència d'horaris irregulars), autoocupació, teletreball o la superposició i la pluriactivitat dels treballs productiu i reproductiu (Sabaté i Díaz, 2003).

Hi ha pageses? No hi ha pageses?: El moment actual

Hi ha pageses? No hi ha pageses? Quina feina fem? Quina recompensa tenim? Quines prestacions tenim? Quines cotitzacions? On sóc? Consto o no consto? Existeixo o no existeixo en el món laboral actiu? I ens vam trobar que la majoria de dones no existien, només existien a casa seva, amb la feïnada que feien.

Fins fa relativament poc, les dones al món rural trobaven el seu futur vinculat a l'activitat agrària com a única opció de vida. Després, dedicar-se a la pagesia es convertí en una professió molt devaluada. En tot cas, malgrat que les barreres i els prejudicis existents no facilitin precisament les seves trajectòries, avui dia també ens trobem amb dones que volen “tornar a ser” pageses.

També hi havia els pares d'aquests que em qüestionaven, per què jo em posava en aquest món, de ser pagesa? Era una feina bruta, que no podria anar mudada, que no podria ser fina, que era una feina de força... I jo sempre he tingut molt clar que el tema força no ha de limitar res, i menys en un món en què hem entrat amb el tema de la maquinària, no?

No és el més habitual. Tot i les dificultats en l'accés al mercat laboral fora de les explotacions agràries i la precarietat que sovint es dona en les seves condicions, moltes dones trien l'opció de treballar al marge de la pagesia. D'una banda, el fet que la pagesia no hagi gaudit de la valoració social que es mereixia –una professió encara més desprestigiada en el cas de les dones– i, de l'altra, la voluntat de poder tenir altres sortides professionals que fins ara li havien estat vetades, han fet que moltes dones rurals busquin abandonar aquests contextos, especialment en un moment de crisi on la manca d'oportunitats a la pagesia s'agreuja per a elles.

Ha canviat moltíssim, jo aviat no coneixeré aquesta pagesia, aviat no en podré parlar perquè cada cop la coneixeré menys. I és clar, les dones han desaparegut... han desaparegut perquè ja han desaparegut físicament; exacte, tendeixen a marxar, més que a visualitzar la seva professió, el seu paper i tot, han optat per marxar, suposo que perquè era molt difícil en el si d'una família...

Una altra opció davant la situació de crisi que es viu actualment a l'agricultura familiar ha estat la reestructuració de les activitats econòmiques dintre del sector agrari. Aquesta diversificació ha estat en bona part liderada per dones, les quals complementen la renda provinent del camp amb l'oferta d'activitats agroturístiques que tanmateix s'adapten bé als sabers, les activitats i rols tradicionalment

desenvolupats per les dones dintre del món rural sense haver d'abandonar la vida que fins llavors havien portat (García-Ramón *et al.*, 1995; Unió de Pagesos, 2005).

Una altra estratègia de les dones per complementar les rendes agràries i mantenir les explotacions conservant les pràctiques tradicionals ha estat l'activitat artesanal. L'artesania dóna un valor afegit als productes agraris, molt en auge en els darrers anys, que associa aquest productes a la producció de qualitat. No obstant això, la manca de diferenciació entre petits i mitjans productors fa que no es disposi tampoc d'una regulació sanitària específica per als artesans petits, que han de complir una regulació tècnica i sanitària enfocada a la realitat de les indústries agroalimentàries, que no s'adapta a les limitacions de la producció a petita escala. En conseqüència, moltes dones troben grans dificultats, d'assessorament i finançament, a l'hora de poder iniciar produccions artesanals dins de l'explotació agrària (Unió de Pagesos, 2005). Un cop més, les dones artesanes agràries romandran fora dels circuits "normalitzats" de producció, i per tant, seran invisibilitzades.

Pel que fa a les xifres, les dones pageses vinculades al sector agrari apareixen a les estadístiques de manera disgregada, bé com a membre de l'explotació, bé com a assalariada o bé únicament com a participant en l'explotació, hi treballi o no. Aquesta aproximació parcial a les xifres fa que sigui difícil

saber quantes dones pageses hi ha a Catalunya actualment. Utilitzant les dades del Cens Agrari Català del 2005, almenys unes 51.500 dones treballarien en explotacions agràries (un 36% del total de persones vinculades a l'agricultura), sense comptar aquelles que fan feines temporals, no són assalariades fixes o treballen en economies submergides. D'aquestes, aproximadament 10.000 dones apareixien com a titulars d'explotacions agràries, normalment les de superfície més petita (Comissió Europea, 2000). D'aquestes dones, al voltant de 6.250 són també les caps d'explotació. Aquestes xifres representen, respectivament, el 19 i el 13,5% del total de les persones titulars. La majoria de les dones que treballen a les explotacions agràries i apareixen en les estadístiques no en són titulars, sinó que apareixen sota la figura de cònjuges (més de 28.500; un 80% de les persones classificades sota aquesta categoria són dones), bé com a altres familiars (al voltant de 10.300 dones) o bé es troben assalariades de manera fixa (més de 2750, un 14% de les persones assalariades). En analitzar l'estructura per edats, s'ha de destacar que només trobem una dona titular en el segment més jove, per sota dels 25 anys, la qual no és la cap d'explotació.

Les nombroses dones pageses vinculades a explotacions agràries en qualitat de cònjuges o ajudes familiars, no solen cotitzar a la seguretat social per raons econòmiques. Així, si els ingressos de l'explotació no són suficients per pagar dues afiliacions a

la seguretat social, generalment és la dona qui en queda fora, o comença a cotitzar més tard. D'aquesta manera el seu treball no té remuneració directa, ja que els beneficis es dilueixen en un fons comú on el titular és el "cap de família"; ella no és reconeguda professionalment ni té els drets socials que li pertocquen més enllà de per ser "esposa o filla de". En el cas que els cònjuges no estiguin casats, el treball invisibilitzat pot passar, directament, a ser treball submergit, amb el risc consegüent de sancions (FADEMUR, 2008). Aquesta manca de reconeixement n'augmenta la dependència envers el marit. Per exemple, en cas de dones que volen separar-se o dones que han patit violència de gènere, el camí per iniciar un projecte de vida autònom es veu ple de dificultats.

Hi havia dones que t'explicaven... per anar a la perruqueria havia de demanar els diners al marit, perquè li agrada que vagi mudada me'ls dóna, però una altra et podia explicar que considerava que gastava massa.... Eren totalment dependents...

Per aquestes raons, la consecució dels drets socials de les dones com a treballadores a l'explotació familiar esdevindrà una de les reivindicacions principals de les associacions de dones al món rural. *La majoria de les dones rurals desenvolupem el nostre treball a l'explotació familiar agrària, patint tots els inconvenients de treballar però cap dels avantatges, ja que el treball no*

ens reporta –de forma directa i personal– remuneració, drets socials i identitat professional. Ens convertim així, de fet, en un gran col·lectiu invisible i gens reconegut (FADEMUR, 2008). A pesar que s'han aconseguit avanços significatius com l'eliminació l'any 2003 de les restriccions legals que impedièn que dos cònjuges, en una mateixa explotació, poguessin cotitzar de manera simultània al Règim Especial Agrari de la Seguretat Social (FADEMUR, 2008) i l'aprovació, a finals de 2005, d'una bonificació del 30% durant 3 anys per a la incorporació a la Seguretat Social als cònjuges menors de 40 anys, encara queda feina per fer. Així per exemple, des de FADEMUR s'aposta per la regulació de la cotitularitat com a via de visibilitzar, permetre adquirir independència econòmica i millorar les pensions a les dones pageses. Aquesta reivindicació ha estat incorporada a la llei per la igualtat entre homes i dones (Llei 3/2007), malgrat que encara no s'hagin establert els mecanismes pràctics per fer-la real.

Pel que fa a les pageses que han volgut engegar projectes de manera autònoma, uns dels factors que més els han dificultat el procés han estat els prejudicis i estereotips vinculats al gènere. Per tal de superar-los, elles han hagut de trencar-los en el dia a dia, demostrant quotidianament la seva professionalitat.

És un sobre esforç brutal, i si no véns de pagès. Et miren més l'escot que no tant t'escolten. Fins que no et coneixen, no comencen a prendre't seriosament.

Jo m'havia trobat amb pagesos veïns, en els primers camps on treballàvem, i els vèiem treballar, i si ens havien de dir alguna cosa sempre es dirigien als homes. Fins que no van passar quatre o cinc anys, que a qui veïen constantment era a mi, i qui donava la cara era jo... Fins que no em vaig fer valer per la constància i per respondre a les expectatives no em varen fer el cas que jo crec que se m'havia de fer, no?. Des que et vinguin a parlar a tu, a fer que et passin a tu el tractor si l'havies demanat abans que un altre pagès. Que els forasters sempre seran els forasters i les dones sempre seran les dones també....

El futur de la pagesia i de les dones pageses es presenta carregat d'incerteses. S'aprecien dos posicionaments en el discurs de les pageses en demanar-los que projectin en el temps la seva forma de vida. D'una banda, el to que predomina en el seu discurs sobre el seu futur és un to marcadament pessimista. Les actuals tendències, quant a l'envel·liment i el despoblament de les zones rurals, fan que algunes pageses, en preguntar-los sobre el seu futur, ho tinguin molt difícil per donar una resposta concreta. Es prenen un temps d'espera, un llarg silenci, a l'hora de contestar i les respostes sempre són a curt termini. Es percep un neguit subjacent sobre la gran manca de certeses i sobre l'angúnia de pensar sobre la possible desaparició dels contextos pagesos on elles han viscut.

És difícil aquesta resposta. [...] Centrant-ho més en un món rural, en una comarca on hi ha poca població, on hi ha població envellida... jo penso quin és el meu futur abans de tot? En aquest poble som 20 persones de les quals 13 són vells, són gent que ja estan jubilats. Els altres quatre estem a l'etapa de maduresa, tres a l'etapa de joventut i tres a l'infantil. El reflex d'aquest poble és gairebé el d'aquest municipi, d'una Vall del Pirineu. I aquest municipi és el reflex de moltes altres, no només del Pirineu sinó també de l'interior [...]. I què passa? Els uns es moren, per llei de vida. Els altres, si estem bé, tenim salut i podem continuar fent el treball que estem fent aquí, continuem aquí... i els infants, els 19 nens de l'escola... no ho sé.

Veig un futur per a les meves filles aquí, amb molta varietat de professions per fer... Però si seguim el ritme que es porta ara, en aquesta societat de consum, el pis, el supermercat de la cadena multinacional, amb dones amb moltes hores dretes a peu de caixa, o que ve un milionari amb una maleta de diners negres i compra 40 hectàrees de sòl agrari per fotre-hi apartaments i fer camps de golf... aleshores no sé què faran les meves filles.

Les més optimistes, en canvi, posen l'èmfasi en la tecnocràcia i imaginem un món rural tecnificat, on Internet i les telecomunicacions esdevenen les principals eines de comunicació i utilització de serveis. Més que viure de la terra i treballar en la pagesia, visualitzen un món rural més centrat en la manipulació i la transformació d'aliments.

[La meva néta] des de casa seva farà la compra i li portaran. Es comunicarà amb qualsevol persona de l'altra part del planeta i quan tindrà vacances l'anirà a visitar, que això ara ja ho fan. Tindrà una facilitat de serveis que ara no té. Jo crec que hem de millorar i que millorarem. Jo n'estic convençuda, totalment, eh?

Pel que fa al seu vessant més vinculat a la participació política, un estudi de la Comissió Europea (2000) ens mostra com a l'Estat espanyol les dones rurals tenen una forta presència en les associacions culturals i de dones, i en els grups locals, tot i que la seva participació política en les estructures sindicals agràries, en les cooperatives o en organitzacions polítiques diferents és encara avui lluny de la situació paritària. Analitzant les candidatures a les darreres eleccions per representants a les cambres agràries catalanes (2007), observem que només un 11,5% de les persones candidates eren dones. Aquest percentatge és encara més baix en els òrgans de govern dels sindicats agraris. En el cas d'Unió de Pagesos, dels 14 membres que formen la Comissió Permanent Nacional, només hi ha una dona; mentre que no n'hi ha cap en el Comitè Executiu o el Consell Nacional del sindicat agrari JARC.

I el que dic és que a la dona se l'ha de reconèixer més. No aconseguim que a les comissions permanents hi hagi representants dones, que hi hagi delegades locals del sindicat... Algun dia et sents una mica estranya, no? I t'hi has d'aguantar perquè dius, aquí sóc i d'aquí no em moc...

Destaca, no obstant això, el cas del sindicat ASAJA, presidit per una dona, la qual contextualitza la seva experiència:

Tu has arribat a presidenta d'una organització agrària. Sí, però tothom ho sap, amb molts problemes. Però a més a més, ni presidentes de cooperatives agràries de Catalunya ni de grans empreses agroindustrials de Catalunya, ni... És a dir, de moment, de conselleres d'agricultura tampoc no n'hi ha hagut mai. Cosa que a les altres comunitats autònomes, sí que n'hi ha.

Aquestes declaracions coincideixen amb les dades d'un estudi realitzat per l'Institut Català de les Dones i Dones de la Unió de Pagesos (Francés i Perxacs, 2003) on la representació pràcticament inexistent de dones en els òrgans de decisió també es confirma en la presència escassa i el baix grau de participació de les dones com a sòcies en les cooperatives agràries.

Amb una anàlisi que podria ser extrapolable a les altres organitzacions, es detallen els obstacles que condicionen aquesta situació, majoritàriament derivats de la divisió sexual del treball: el fet de tractar-se d'un entorn fortament masculinitzat, que suposa un esforç addicional a les dones per ser valorades i reconegudes socialment; la llarga durada de la jornada laboral que fan les dones i el seu caràcter discontinu i irregular, especialment de les que es troben en les fases intermèdies del cicle vital; les xarxes de serveis

socials insuficients de proximitat i transports... Tot plegat limita enormement la possibilitat d'assistir a les reunions i les assemblees.

Per exemple el dilluns, que fem la jornada a Lleida, doncs hi ha dones que vindrien.. però a les 6 h han d'anar a buscar els nens a escola, després han de fer el sopar per a l'avi... L'home no tindria cap problema, fa la seva jornada i ja està. En lloc de demanar-ho, ens passa això. Sempre dic, als llocs de poder, qui està decidint per nosaltres, especialment a nosaltres les dones del món rural perquè no tenim referents, normalment són homes. I el seu desconeixement fa que no demanin el que necessitem, no perquè no ho vulguin, sinó perquè desconeixen les nostres situacions...

Això, afegit al baix reconeixement de les dones com a agents actius dins l'organització i la gestió de les explotacions agràries, i l'hermetisme de les mateixes organitzacions, majoritàriament masculines, dificulta enormement la pràctica real de l'ideari d'equitat de gènere que plana sobre els discursos i sobre el paper (Millán, 2002).

Perquè el que encara ens manca, això sí que encara no ho tenim. Els llocs de decisió. Avui, al segle XXI això encara és una mentida. (...) Aquí fas nosa, aquí destorbes... Ens estimen molt, som totes molt maques, però si pot ser, una mica apartades.

Malgrat aquestes dificultats, hi ha dones que, des del convenciment que no volen quedar-se al marge de la presa de decisions i de l'organització social del seu entorn, trenquen el silenci obligat durant tants anys i reivindiquen públicament el seu paper com a subjectes polítics actius.

Sempre he estat implicada perquè entenc que és molt buit treballar només i fer diners, encara que sigui per tenir el que necessites cada dia. A mi no m'omple això. M'omple molt més compartir el que faig, aprendre amb els altres, ensenyar el que jo pugui fer. I amb aquesta base m'he anat movent sempre, dones, joves, temes de territori, temes de defensa de l'espai agrari, de la natura, coses relacionades amb l'ecologia, sempre he estat en moviments d'aquests.

Aquestes dones ocupen l'espai públic i participen en sindicats, assemblees pageses o altres moviments socials, sense que això vulgui dir que deixin de banda ni l'espai de cura ni la gestió o cogestió de les explotacions agrícoles on treballen. Han estat molt importants els col·lectius de dones organitzats dintre dels propis sindicats, com les Dones d'Unió de Pagesos, AMFAR (Associació Femenina del Medi Rural) o el grup de dones de JARC, així com altres tipus de col·lectius sense vincles directes amb els sindicats agraris (AFAMMER; Associació de Famílies i Dones del Medi Rural), els quals reivindiquen solucions als problemes i dificultats de les dones al món rural.

Què preteníem? Un canvi de mentalitat. I amb aquest canvi de mentalitat, tant en les dones com en els homes, en el si de la família pagesa, en el si del sindicat... Aconseguir un canvi de mentalitat per què, punyeta, perquè hi fóssim tots. Oi que en el dia a dia de l'explotació hi som tots? Doncs perquè no hi som el dia de parlar de les millores en la seguretat social, de parlar de la millora del preu del porc, de parlar de propostes de política agrària... per què no hi som totes?

El cost d'intentar compaginar la feina a l'explotació agrària, les tasques de cura i la participació política sovint són les renúncies (tant de les dones pageses com de les no pageses): renúncia al projecte professional, renúncia a la maternitat, renúncia a poder participar des de la dimensió política, renúncia al temps personal...

M'ha costat molt, eh? no m'ha sigut gens fàcil. Ho he passat molt malament. He dormit molt poques hores [...] Quan vaig començar encara eren petits, aquell temps va ser una mica feixuc, eh? I el petit això m'ho ha recordat moltes vegades, que no l'anava a buscar a la sortida de l'escola... Què vols, que em robin? Tu mama sempre em dius que véns i no véns.. o que arribes i no arribes. Perquè jo els deia: "no pateixis, ja vinc!". I em deia: "demà tinc excursió", "no et preocupis", però quan arribava a les 11 h de la nit, li preparava l'entrepà de l'endemà.

Vull dir, em vaig haver de partir en tres o quatre, però allò no vaig voler-ho deixar. No em va donar la gana i no

m'ha donat la gana i encara no em dona la gana. Això ha sigut l'experiència més bona, i si em dius si ara tires enrere, si deixaries de fer el que vas fer et diria, no, no. Ho tornaria a fer, sí.

Les polítiques existents, a l'hora de donar resposta als equilibris que aquestes dones estan fent per viure amb normalitat la vida i per poder accedir al seu dret de ciutadania, sovint limiten les seves propostes a canvis formals. Moltes vegades es projecten sense preveure els recursos suficients per garantir-ne la viabilitat, i sense fer un qüestionament de base i d'estructura de l'organització social i econòmica existent que està perpetuant la situació de desigualtat entre dones i homes. Les que han de conciliar, i per a qui es fan propostes de conciliació, continuen sent elles, sense assumir que els homes han de coresponsabilitzar-se en les tasques de cura; elles són les que necessiten més formació, sense que hi hagi reconeixement dels sabers acumulats durant generacions i quan moltes de les dones de l'entorn rural estan formades, però davant de la manca d'oportunitats per desenvolupar els seus projectes professionals prefereixen emigrar a les ciutats (Alario Trigueros, 2002); és també per a elles per a qui s'han de crear serveis d'atenció a persones dependents, moltes de les vegades sense buscar solucions adaptades a la seva realitat... Però difícilment trobarem polítiques realment dissenyades per uns canvis que portin cap a l'equitat de gènere.

Les dones, en tot cas, no han deixat de fer propostes i reivindicacions concretes des de les seves organitzacions al llarg d'aquests darrers anys. A continuació presentem un recull d'algunes de les principals demandes que s'han plantejat (Fernández, 2002; Quintanilla, 2002; UP, 2008; JARC, 2008; FADEMUR, 2008; Millán 2002; AMFAR, 2008), fetes des del coneixement profund i de l'anàlisi rigorosa que elles mateixes han fet de la seva situació com a dones que viuen en el món rural, i també com a dones pageses. La clau principal de totes és el reclam que es tinguin en compte les seves necessitats específiques, més enllà de l'anàlisi de les necessitats que habitualment s'ha fet des de la base que el subjecte que cal prendre com a referència és l'home.

Per tant, un dels principals aspectes que posen sobre la taula és la necessitat de visibilitzar la seva realitat, tant com a dones que treballen directament a les explotacions agràries com la de les que no. Una visibilització que passa, entre altres, pel reconeixement de l'aportació en clau de resultats, entre ells econòmics, que estan fent aquestes dones a les explotacions agràries, al món rural i a l'economia general a través de la seva tasca invisible. Amb això, la demanda de visibilització és doble: tant per les tasques de cura a la família i a la casa, com per les tasques que desenvolupen com a professionals, tasques que com hem vist, no tenen encara prou reconeixement social ni jurídic. Reclamen, entre altres, estadístiques fiables on quedi reflectit el nombre

real de dones que treballen a les explotacions, així com les feines que hi desenvolupen, i una distinció de gènere en els cens per disposar de dades sobre el pes específic de les dones en el sector agrari.

Com a element essencial reclamen el seu dret a participar en igualtat de condicions en els espais de presa de decisions que les afecten directament. Així, reivindiquen el seu accés a llocs de responsabilitat i al control de processos productius, i la creació d'instruments que permetin més presència de les dones a la vida social, política i cultural. Volen tenir el dret a crear, amb els homes, l'espai on viuen i decidir conjuntament el futur de la seva societat, per la qual cosa cal la seva participació en el disseny dels processos de desenvolupament, l'avaluació de les seves necessitats i l'aportació de totes les seves contribucions amb un objectiu clar: crear una societat més equitativa.

I en aquesta necessària millora del posicionament de les dones tant en l'àmbit públic com en el privat, les reivindicacions vinculades amb la seva activitat com a treballadores també prenen una significació important en el procés de canvi. Des de la demanda de remuneració equitativa a drets socials específics: dret real a la substitució per maternitat o malaltia, a la cotització a la seguretat social o al reconeixement social i jurídic de la figura del conjuge col·laborador de les explotacions o empreses familiars, així com l'establiment de la cotitularitat compartida real o el dret a una vida digna en el moment que arriba la

jubilació, per la qual cosa són necessàries mesures retroactives de reconeixement de la feina feta durant anys sense que constés enlloc.

Per tot plegat, el dret fonamental a l'educació, que reclamen que s'apropi i que s'intensifiqui perquè les seves oportunitats siguin les mateixes que per a les famílies urbanes. I no solament formació, també informació, assessorament constant i accés a les noves tecnologies de la comunicació que permetin superar els obstacles amb els quals es van trobant quan desenvolupen les seves pròpies iniciatives.

I per a això les polítiques de desenvolupament rural i les polítiques de gènere cal que incorporin realment la perspectiva de gènere com a eix transversal. Un eix que ha d'impregnar polítiques, plans i estratègies, tant en la seva planificació com en la seva execució i avaluació (Commonwealth Secretariat, 2001). I tenir en compte que aquestes polítiques, fetes amb i per a elles, han d'anar més enllà de les paraules i incloure pressuposts que en permetin realment la viabilitat.

I un dels canvis que reclamen com a essencials en aquest procés de transformació social és el repartiment urgent de responsabilitats amb els homes. Un repartiment que sigui real, tant en l'àmbit públic com privat, en l'organització de qualsevol tipus de tasca. De manera paral·lela a aquesta coresponsabilització, també demanen l'existència de serveis suficients per donar suport a les famílies, des de serveis de transport i millora d'infraestructures a serveis

d'atenció per a persones dependents. Com bé diuen, una xarxa de serveis *que permeti que l'existència de la gent al camp no sigui fruit d'heroïcitats personals* (FADEMUR, 2008).

Finalment, cal esmentar la demanda d'atenció que fan en relació amb els casos que es viuen de violència de gènere. Destaquen la complexitat més gran de patir violència en el medi rural, tenint en compte que es mouen en un entorn més reduït i masculinitzat, i on és més difícil assolir l'autonomia econòmica i on moltes vegades, per por, per vergonya o per manca de cobertura de serveis socials, s'amaguen episodis de violència masclista tràgics.

Jo ara tinc la possibilitat de tenir aquesta terra i l'he de cuidar: Dones i agroecologia

Porto un projecte cooperatiu de producció de verdures ecològiques, amb una relació i una implicació directa dels consumidors amb els productors, que intenta trobar una manera de viure dignament de la producció a petita escala, oferint un producte ecològic assequible a tothom, bé no de luxe, perquè això d'assequible a tothom és molt relatiu.

La terra per mi és un mitjà de vida. Jo ara tinc la possibilitat de tenir aquesta terra, i l'he de cuidar, l'he de millorar. No la puc empobrir.

La pagesia és un sector de la societat que fa créixer de la terra els aliments necessaris per viure. La seva existència, la seva forma de mirar el món, la seva cultura i significació estan condicionades per aquest treball i per aquesta forma de vida. En bona part de la publicació hem tractat de desgranar alguns dels aspectes generals que actualment afecten més les dones rurals i pageses a Catalunya. Aspectes com la història, les polítiques i el repartiment de la càrrega total del treball defineixen en gran mesura les absèn-

cies i les presències al món productiu agrari. Malgrat que és important saber el nombre de dones pageses a Catalunya, les seves dificultats i les seves fortaleses, pensem que és una anàlisi incompleta si no s'analitza també el model de pagesia que sostenen les seves pràctiques; és a dir, els valors, les actituds, les cosmovisions que la seva vida quotidiana revela.

Totes les dones entrevistades veuen l'estat de la pagesia a Catalunya en una situació de crisi. D'una banda, és un estat heretat de la manca d'estimació i valoració que s'ha donat socialment i des dels governs a l'agricultura. D'una altra, la dependència de finançament extern per fer viables les explotacions, derivat del sistema de subvencions de la Política Agrària Comunitària i la pèrdua d'identitat com a conseqüència de la globalització, ha repercutit negativament en les possibilitats de futur de les explotacions. En aquest sentit, les explotacions estan tendint a la concentració de terres en mans de grups empresarials amb el desmantellament consegüent de la pagesia familiar. El resultat és l'èxode de joves cap a la ciutat i el sector terciari, i l'envelliment de la població rural. En contraposició, des de les dones pageses entrevistades s'aposta per altres formes de produir, fent una agricultura diferenciada i de qualitat que viabilitzi la pagesia no només com un negoci, sinó també com una forma de vida, socialment i ambientalment sostenible.

Per comprendre una mica millor de quins mons pagesos estem parlant i dels universos de significa-

cions que tenen associats, ens pot ser molt útil l'anàlisi de Beus i Dunlap (1990) sobre els paradigmes que abracen els diferents models agrícoles. Aquests autors diferencien dues maneres de comprendre la pagesia. Els criteris de diferenciació estarien basats en aspectes com el control de les llavors i els mitjans de producció, el grau de dependència tecnològica i energètica, el tipus de relació que s'estableix entre els productors d'un mateix cultiu, la relació entre pagesia i natura, com es tracta la diversitat de l'ecosistema, i també el tipus de relacions econòmiques predominants.

D'una banda tenim les esteses i dominants agricultures industrials modernes. La cosmovisió que s'amaga darrere seu se'ns presenta com una concepció del que és humà com una entitat separada i superior a la natura, que queda definida exclusivament com un recurs inert més, sempre amputable i substituïble. A la pràctica es tracta d'extensions de terra mitjanes o grans on es cultiva una sola espècie agrícola en molta quantitat. Aquests monoconreus necessiten elevades dosis de productes químics per ser productius. L'objectiu principal és augmentar el rendiment del camp al màxim. L'agricultura, en aquest cas, es concep exclusivament com un negoci. Tot plegat significa que aquest mode de producció, altament centralitzat en el control de recursos, terra i capital, necessita un alt consum de recursos externs d'energia i d'inputs, deixant cicles de vida incomplets, deterioraments de l'estructura del sòl i

de les aigües subterrànies i absència de reciclatge de residus. Així doncs, es tracta d'una agricultura que promou l'augment imparabile de la productivitat a costa de la salut de l'ecosistema.

Sota aquest sistema, les petites comunitats rurals que solen viure d'aquestes activitats no esdevenen necessàries per a l'agricultura. Les societats rurals pateixen un procés de desarticulació, caracteritzat per l'èxode, l'envelliment i la pèrdua d'estructura comunitària. No s'afavoreix l'intercanvi de coneixements del comportament ecosistèmic de l'entorn entre la pagesia –ja en fase avançada de desaparició. En contraposició, el coneixement reconegut com a vàlid és aquell coneixement tècnic que s'intercanvia als sindicats i cooperatives, espais públics àmpliament dominats per homes, deixant les dones fora d'aquests espais de reconeixement, legitimació i afirmació (Trauver, 2004). En aquest model es posa èmfasi en la velocitat, en la quantitat i en els beneficis. La tecnociència i la racionalització de tota la producció emergeixen en aquest context com a sabers superiors i necessaris per augmentar la competitivitat del camp. Les grans directrius de les polítiques agràries premien aquestes pràctiques, ja que segueixen uns criteris d'atorgació de subvencions majoritàriament basats en la quantitat produïda.

D'altra banda, i com a contraposició a aquest model de producció globalitzat, es desenvolupen a tot el planeta concepcions i pràctiques pageses alternatives; *l'agricultura ecològica, la permacultura,*

l'agricultura biodinàmica o l'agroecologia són alguns dels noms que encarnen les estratègies de resistència d'altres maneres de concebre, comprendre i posar en pràctica les relacions agrícoles. Per no centrar-nos en els matisos diferencials entre aquestes pràctiques, aquí hem triat l'agroecologia⁸ com una alternativa de vida per al sistema agrícola que promou una comprensió de la problemàtica del camp de manera més holística.

Es tracta d'anar més enllà dels monocultius mentals del productivisme industrial i de la mirada unidimensional de l'agricultura convencional. L'agroecologia aposta per una comprensió dels nivells ecològics i socials de la coevolució, dels límits biofísics del planeta i de l'estructura, i el funcionament dels ecosistemes. A la pràctica, la idea consisteix a desenvolupar agroecosistemes amb cicles de vida i matèria més tancats, amb més independència dels agroquímics i els inputs energètics, i cercar els equilibris entre produccions i residus. Amb això s'establirien els mecanismes necessaris perquè els sistemes agroecològics s'encarreguin de la fertilitat del sòl, la productivitat i la protecció de cultius. A més, en el procés de recerca de relacions més sensibles amb l'entorn per tal d'aconseguir un altre model de desenvolupament agrari, l'acció social esdevé un element de canvi important. Les persones que

---

⁸ Si es mantingués el mateix sentit de la definició, també es podria anomenar d'alguna de les altres formes.

es troben en l'àmbit de l'agroecologia i l'impulsen com a base d'una nova organització social agrària, s'organitzen en diferents formes col·lectives d'acció social per desafiar els modes de producció, consum i circulació industrials (Sevilla-Guzmán, 1997).

Amb aquestes habilitats productives adaptades localment s'aconsegueix un control descentralitzat de recursos, capitals i terra lligat a les condicions singulars de cada context concret. Generalment la pagesia i les comunitats rurals gaudeixen de més autosuficiència. La pagesia, a més de ser un negoci, és una forma de vida articulada en relacions, identitats i xarxes socials, on es prioritzen aspectes com l'intercanvi de sabers i experiències locals i personals, i on s'aposta per la permanència, la continuïtat i la qualitat. La idea fonamental és que les condicions ambientals de cada indret són úniques i específiques, i es necessiten pràctiques concretes, adaptades, singulars en cada ecosistema. Els coneixements populars i locals de cada indret queden revaloritzats ja que sovint s'hi troben la saviesa i l'experiència acumulada del pas del temps de l'adaptació dels cultius a cada lloc. La ciència es considera, en aquest context, com un tipus de coneixement vàlid que dialoga i coexisteix amb altres fonts de saber. Al darrere de tot plegat trobem una cosmovisió diferent de l'anterior, on la humanitat es concep com una part inseparable de la natura.

Nombroses autores (Warren, 1997; Shiva, 1997; Agarwal, 1997) han establert vincles –històrics, simbòlics, teòrics– entre la dominació de les dones i la

dominació de la natura. Algunes han descrit lluites de dones de països empobrits que defensaven els recursos naturals dels quals depenen les seves condicions materials d'existència (Agarwal, 1997; Paulino, 2007). Als països enriquits, malgrat que el vincle amb els recursos naturals pot semblar més feble, la nostra existència continua sent íntimament dependent de la materialitat per viure i, per tant, la qualitat de l'entorn, dels aliments, de la terra, de l'aire i de l'aigua esdevenen lluites ecosocials fonamentals per a tots els éssers humans.

Algunes dones, per haver estat els subjectes socials als quals s'han adjudicat històricament la realització de les tasques de manteniment i de cura en un règim de quasi exclusivitat, a la pràctica, han estat més en contacte amb aquesta materialitat i es troben en una posició social potencialment sensible a la degradació ambiental (Agarwal, 1997). És l'aprenentatge derivat d'haver hagut de fer tasques de neteja, de manipulació d'aliments, de tenir cura d'infants, de malalts i de persones grans. És un saber acumulat sobre el manteniment del món animat i inanimat, derivat de l'observació i l'acció directa sobre aspectes materials de l'existència. Això no implica que les dones estiguin per naturalesa en condicions moralment superiors o que estiguin més connectades amb la natura. La seva dedicació als treballs reproductius respon a la construcció social de les diferències de gènere i és la que les col·loca avui en aquesta posició com a agents socials *potencialment actius* en moviments de

protecció i regeneració ambiental. Aquesta hipòtesi ha estat descrita també per Agüera-Cabo (2006) en l'anàlisi de moviments socials ecologistes a Catalunya des d'una perspectiva de gènere, on conclou que la diferenciació social de gènere és significant per distingir prioritats diferents entre dones i homes en conflictes ambientals locals (vegeu també l'exemple de les dones en la lluita de defensa de l'Ebre a Alfama i Miró, 2005).

La relació entre pageses i agricultura ecològica sovint és percebuda com una relació d'afinitat o simpatia. Malgrat que no hi hagi un vincle de caràcter essencialista entre dones i agricultura ecològica (Bransholm i Kjærgård, 2004; Trauger, 2004), trobem que a Catalunya, analitzant el llistat de persones inscrites a l'òrgan de control de l'agricultura ecològica (CCPAE) el 2006, un 26% de les titulars de la pagesia ecològica són dones, davant un 19% de dones titulars en la pagesia convencional. Algunes de les raons descrites a la literatura per explicar aquest fenomen és que mentre l'agricultura productivista margina les dones dels espais de coneixement, l'agricultura sostenible els torna el poder, revaloritzant les feines fetes tradicionalment per les dones, i la seva manera de fer-ho (menys mecanització, una quantitat d'inputs inferior, etc.) (Trauver, 2004). De fet, hi ha una certa percepció social compartida que les dones pageses simpatitzen més amb aquest model de producció, inclòs des de sectors de pageses que es dediquen a la producció convencional.

Jo n'he fet, d'agricultura ecològica, el que passa és que no l'he certificada mai. Al contrari del que pensa gent, jo el que puc ja ho faig, i les coses més difícils no, perquè encara no em puc permetre perdre una collita. Per exemple, no tiro químic, no tiro herbicida... ...jo sempre ho tinc ple d'herbes, que és el que no tenen els pagesos tradicionals, que es posen malalts quan hi veuen una herba... i jo ho tinc ple d'herbes...

Amb l'assumpció explícita, expressament repetida en aquesta publicació, que el gènere és una construcció social i que les dones no tenen cap cromosoma que les fa essencialment més hàbils per netejar, cuinar o tenir cura dels altres, ens ha semblat interessant aturar-nos un moment en aquesta cartografia del món rural en femení per visualitzar les pageses agroecològiques. Malgrat que no són un grup quantitativament important dintre de les dones pageses, ni tan sols de les que es dediquen a la producció agrària ecològica, aporten elements qualitius de vital importància (Martínez i Sabaté, 2004). Elles encarnen algunes de les experiències concretes de resistència del model agroecològic que hem descrit anteriorment i desafien els conceptes clau de la racionalització productivista. La seva singularitat rau en el fet que és un grup de pageses que entenen la pagesia ecològica com la producció d'aliments sans que no destrueixen els ecosistemes i que no poden concebre el canvi a la producció ecològica sense anar acompanyada de canvis socials fonamentals i en el seu model de vida.

La seva organització es basa en una combinació de xarxes de comerç i consum conscient i transformador que fa front al mode de producció, consum i circulació industrials. Posen una gran energia i èmfasi en visibilitzar les continuïtats del tàndem producció-consum enrobustint els vincles existents entre el camp i la ciutat. Les possibilitats actuals de venda directa sovint es mantenen en xarxes majoritàriament informals com la distribució per cistelles, en botigues petites de productes ecològics o en cooperatives de consum ecològic autoorganitzades, sovint també caracteritzades per una elevada participació activa de dones (Sabaté, 2001). Des de les seves pràctiques es promou una austeritat voluntària i una politització en el consum com a mode de vida. Moltes incorporen la dimensió política a la seva pràctica com a pageses, reclamant un espai per fer sentir una veu que, fins fa poc, com a dones, els havia estat silenciada. Una participació política entesa de manera àmplia: com una manera d'opinar sobre la realitat en la qual viuen i, alhora, contribuir amb propostes i pràctiques reals per la seva (re)construcció quotidiana. I això fet des de l'àmbit públic, en espais de presa de decisions, capgirant l'ordre establert fins ara dins una política dissenyada i mantinguda en clau masculina.

De fet, el col·lectiu de dones agroecologistes de Catalunya es caracteritza també per tenir una elevada activitat política. Moltes han estat o són part de moviments socials com col·lectius agraris (Assem-

blea Pagesa, principalment) o altres moviments socials (Xarxa Agroecològica de Catalunya, Plataforma Transgènics Fora!, Associació d'Amics de l'Escola Agrària de Manresa o el nou moviment per promoure els menjadors escolars agroecològics). Les seves reivindicacions principals coincideixen amb les de la pagesia agroecològica. Tot i l'elevada implicació política d'aquests grups, poques vegades trobem elements explícits de reivindicació feminista en els seus discursos, fet que es corrobora en estudis fets a altres països (Bransholm i Kjærgård, 2004). Malgrat això, es reconeix un alt grau de conscienciació de la problemàtica de les dones en l'entorn rural, i una pràctica quotidiana que intenta posar fi al sistema de desigualtat entre sexes.

És més, els processos amb els quals desenvolupen la seva activitat productiva estan carregats de valors i d'actituds històricament desvaloritzades i catalogades com a femenines; valors de cura, de manteniment i de protecció. En aquest cas, la cura s'estén més enllà de l'usual antropocentrisme, i inclou éssers vius d'altres espècies o fins, i tot, ecosistemes sencers.

La terra per a mi és un mitjà de vida; jo ara tinc la possibilitat de tenir aquesta terra, i jo l'he de cuidar, l'he de millorar. No la puc empobrir. Cada vegada més hi ha un deslligament entre agricultura i medi ambient. Resulta que els pagesos que fan cereals i que tenen uns tractors molt grossos per llaurar, estan utilitzant el sòl com si fos matèria morta, i en canvi és una entitat viva. No el puc

considerar un mitjà que no va amb mi, al contrari! Tinc la sort de poder-lo utilitzar. Jo el treballo, no l'exploto, el treballo, perquè em doni uns fruits, perquè jo pugui viure bé, perquè hi pugui haver gent que consumeixi els meus productes, que pugui viure bé, que els doni benestar. I jo ho aprecio.

Les pageses agroecologistes executen unes pràctiques productives basades en criteris de cura i manteniment. Fent això, articulen simultàniament una de les crítiques més poderoses sobre els supòsits i les conseqüències del model de producció industrial i visibilitzen dia rere dia la ceguesa del model productivista sobre els límits biofísics del planeta.

Per acabar...

Les dones en el món rural en general i les dones pageses en particular encara viuen avui dia les conseqüències d'una invisibilització i d'una desvalorització històrica. Invisibilització i desvalorització dels seus sabers, les seves tasques, les seves competències, la seva opinió, la seva veu i fins i tot de quantes són i què fan. La sobrecàrrega i l'acumulació de tasques han caracteritzat, i encara ho fa, el seu dia a dia, i n'ha limitat la participació equitativa en espais fins ara assignats bàsicament als homes. El seu accés a aquests espais s'ha fet sovint de manera acumulativa, sense comptar amb la necessària coresponsabilització dels homes en les tasques vinculades a la cura dels altres i el manteniment de les llars, i dificultant encara més el malabarisme diari en un món rural caracteritzat per la manca de serveis i infraestructures.

Les dones al món rural tampoc no han estat reconegudes com a agents actius laboralment. Les ocupacions a les quals han pogut accedir majoritàriament les dones han estat caracteritzades per condicions laborals precàries: mal remunerades, treballs

a temps parcials, amb contractacions temporals i inestables o no regularitzades i amb una qualificació menor de la que els correspondria. Les que opten per ser pageses, es troben amb una pagesia poc valorada, on sovint no són reconegudes professionalment. La manca d'accés a la seguretat social i als drets socials laborals bàsics les col·loca en una situació de dependència econòmica i social respecte a les figures masculines del seu àmbit familiar.

Així i tot, hi ha dones que han trencat aquesta tendència, i participen a través d'una participació activa tant políticament com laboralment sense deixar de banda la cura i l'atenció dels altres, malgrat que sovint hagin de pagar un preu elevat per la sobrecàrrega consegüent que això suposa. Han trencat estereotips i han entrat en espais que els havien estat vetats i que encara ara continuen molt masculinitzats, com els sindicats o les cooperatives agràries. També han generat altres maneres d'entendre la pagesia, amb la creació de nous discursos i la reivindicació d'un món rural i una pagesia viva, que mantengui les xarxes socials, els sabers i unes pràctiques sostenibles, en contraposició a un sistema agrícola productivista i homogeneïtzador. Unes reivindicacions que entenem que es mantenen en estreta connexió amb la seva altra demanda de revisió crítica de les relacions de gènere que han impregnat fins avui la nostra societat i, per tant, de transformació de l'organització social que les sustenta.

Bibliografia

- AGUADO, A. (2005) "Ciudadanía, Mujeres y democracia." 6, punt 22. *Revista Electrónica de Historia Constitucional*, Centro de estudios políticos y constitucionales.
- AGÜERA CABO, M., (2006) "Gender, Values and Power in Local Environmental Conflicts: The Case of Grassroots Organisations in North Catalonia". *Environmental Values*, 15, 479-504.
- ALARIO TRIGUEROS, M. (2002) *Retos y oportunidades de las mujeres jóvenes en el medio rural. En La agricultura del futuro: un compromiso de todos. Libro Blanco de la Agricultura y el desarrollo rural*. Editorial MAPyA, edició electrònica, <http://www.libroblancoagricultura.com>.
- ALFAMA, E. i MIRÓ, N. (coord.) (2005). *Dones en moviment. Una anàlisi de gènere de la lluita de defensa de l'Ebre*. Cossetània edicions. Valls.
- AMOROSO, M.I., BOSCH, A., CARRASCO, C., FERNÁNDEZ, H. i MORENO, N. (2003) *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*. Icaria. Barcelona.
- BAYLINA, M. i GARCIA-RAMON, M.D., (2004) "Rural Gender Studies in Spain between 1975 and the Present". A Gonverde, H., de Haan, H., and Baylina, M., (eds), *Power and gender in European rural development. Perspectives on rural policy and planning*. Ashgate Publishing. Adershot.
- BENHABIB, S. (1994) "Feminismo y posmodernidad: Una difícil alianza". A Amorós, C. (ed.), *Historia de la Teoría Feminista*. Dirección General de la Mujer-Instituto de Investigaciones Feministas. Madrid.
- BRANSHOLM, K. i KJÆRGÅRD, B. (2004) "Do We Have Room for Shining Eyes and Cows as Comrades? Gender Perspectives on Organic Farming in Denmark". *Sociologia Ruralis*, 44(4), 373-394.

- BEUS, E.C. i DUNLAP, R.E. (1990) "Conventional versus alternative: the paradigmatic roots of the debate". *Rural Sociology*, 55, 590-616.
- BUSTELO, M. i PETERSON, E. (2005) "Conciliación y (des) igualdad. Una mirada debajo de la alfombra de las políticas de igualdad entre mujeres y hombres". *SOMOS Revista de Desarrollo y Educación Popular*, 'Hombres y mujeres: coeducación', 7, 32-37.
- CAMARERO, L.A., CASTELLANOS, M.L., GARCÍA, I. i SAMPEDRO, R. (2006) *El trabajo desvelado. Trayectorias ocupacionales de las mujeres rurales en España*. Instituto de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Madrid.
- CÀNOVES, G., BLANCO, A., MORALES, S., RUIZ, M. i ROYO, M., (2006) *Dones i diversificació d'activitats en el món rural català. El cas del Pallars Jussà*. Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CARRASCO, C. (2006) "Estadístiques sota sospita: proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina". *Eines*, núm 7. Institut Català de la Dona. Barcelona.
- CARRASQUER, P., TORNS, T., TEJERO, E. i ROMERO, A., (1998) "El trabajo reproductivo". *Papers*, 55, 95-114.
- CARSON, R., (1960 / 2005) *Primavera silenciosa*. Biblioteca de bolsillo crítica. Barcelona.
- COMISSIÓ EUROPEA (2000) *Participación de las mujeres en el desarrollo rural. Un futuro cierto para la Europa rural*. Oficina de Publicacions Oficials de les Comunitats Europees. Luxemburg.
- COMISSIÓ EUROPEA (2002) *La mujer en la agricultura*. Oficina de Publicacions Oficials de les Comunitats Europees. Luxemburg.
- COMMONWEALTH SECRETARIAT (2001) *Gender mainstreaming in agriculture and rural development. A reference manual for governments and other stakeholders*. Commonwealth Secretariat. Londres.
- FERNÁNDEZ, I (2002) "Las mujeres rurales y la contribución al desarrollo del medio rural". Comunicació de la

- Jornada Temàtica de relevo generacional e incorporación de la mujer al mundo rural*, 14 de noviembre 2002. Madrid.
- FRANCÉS, G. i PERXACS, H. (2003) "Gènere, agricultura i representació de les dones en les cooperatives agràries de Catalunya". Col·lecció Dona i Societat. *Estudis*, 12. Institut Català de la Dona i Dones de la Unió de Pagesos. Barcelona.
- GARCÍA RAMÓN, M.D. (1989) "Actividad agraria y género en España: una aproximación a partir del Censo Agrario de 1982". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, 89-114.
- GARCIA RAMON, M.D., CÀNOVES, G., i VALDOVINOS, N. (1995) "Farm Tourism, Gender and the Environment in Spain". *Annals of Tourism Research*, 22(2), 267-282.
- GARCÍA SANZ, B. (2004) La mujer rural ante el reto de la modernización de sociedad rural. Instituto de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Madrid.
- GARCÍA SANZ, B., (2004) "La mujer rural en los procesos de desarrollo de los pueblos". *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, 55, 107-120.
- JULIANO, D. (1998) *Las que saben. Subculturas de mujeres*. Editorial Horas y horas. Madrid.
- LANGREO, A. i BENITO, I. (2005) "La mujer en la agricultura y en el medio rural". *Agricultura familiar en España 2005*. Fundación de Estudios Rurales. Madrid.
- MAJORAL, i SÁNCHEZ-AGUILERA (2002) *Las mujeres en el sector agrario y en el medio rural español. Libro Blanco de la Agricultura y el desarrollo rural*. Editorial MAPyA, edició electrònica, <http://www.libroblancoagricultura.com>.
- MARTÍNEZ, M., i SABATÉ, A., (2004) "Mujeres productoras en agricultura ecológica". A López, N., Martínez, M. i Saez, E., (eds). *Mujeres, medio ambiente y desarrollo rural*. Universidad Autónoma de Madrid, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer. Madrid, 135-150.
- MAYAYO, A. (1995) *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya (1893-1994)*. Ed. Afers. Catarroja i Barcelona.
- MILLAN, A. (2002) "Las mujeres en la agricultura y la ganadería". Comunicació de la *Jornada Temàtica de relevo*

- generacional e incorporación de la mujer al mundo rural*, 14 de noviembre 2002. Madrid.
- MOREN, R i SOLANA, M. (2006) “La immigració en àrees rurals i petites ciutats d’Espanya. Un estat de la qüestió”. *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 47, 141-155.
- MUÑOZ-MUÑOZ, A.M., GIL GARCÍA, E. i ROMO AVILÉS, N. (2004) “Mujeres del medio rural y nuevas tecnologías de la información y la comunicación: resultados del proyecto Rur@lia”. *Ci. Inf., Brasília*, 33(3), 111-115.
- NORTHRUP, C. (2000) *Cuerpo de mujer. Sabiduría de mujer*. Ed. Urano. Barcelona.
- PASTOR, R. (1998) “Asimetría genérica y representaciones del género”. A Fernández, J. (coord.) *Género y sociedad*. Ed. Pirámide. Madrid.
- PATEMAN, C. (1995) *El contrato sexual*. Ed. Anthropos. Barcelona.
- PAULINO, M.I.S. (2007) “El Movimiento de las Mujeres Campesinas y el Medio Ambiente”. *Otras Miradas*, 7(1), 84-96.
- QUINTANILLA, C (2002) “Las mujeres rurales construyen su futuro”. Comunicació de la *Jornada temàtica de relevo generacional e incorporación de la mujer al mundo rural*, 14 de noviembre 2002. Madrid.
- SABATÉ, A. (2001) *Mujeres y mundo rural. Lecciones de Desarrollo Rural. Una aproximación formativa desde y para Castilla-La Mancha*. Universidad de Castilla La Mancha y CEDERCAM.
- SABATÉ, A., RUIZ, M.E., MARTÍN, F., GONZÁLEZ, R., LÓPEZ, R.M., MARTÍNEZ, M. i REYNA, M. (2001) *El papel de las mujeres en la agricultura ecológica: producción, transformación y consumo de productos biológicos*. Proyecto de investigación del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Madrid.
- SABATÉ, A., i DÍAZ, M.A., (2003) “Mujeres y desarrollo rural: la conciliación de tiempos de vida y de trabajo”. *Serie Geográfica*, 11, 141-162.
- SEVILLA-GUZMÁN, E. y WOODGATE, G. (1997). “Desarrollo rural sostenible: de la agricultura industrial a la agro-

- ecología". A Redclift, M. i Woodgate, G. (eds.), *Sociología del medio ambiente*. Mc Graw Hill. Madrid.
- SHIVA, V. (1995) *Abrazar la vida. Mujer, ecología y desarrollo*. Horas y Horas. Madrid.
- SOBANY, M., JIMÉNEZ, J.L. i VIRGILI, C. (1990) *La dona pagesa catalana. Davant l'horitzó de l'any 2000*. Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Comissió Interdepartamental de promoció de la Dona. Barcelona.
- TRAUVER, A., (2004). "Because they can do the work: women farmers in sustainable agriculture in Pennsylvania, USA", *Gender, Place & Culture*, 11:2, 289-307.
- UNIÓ DE PAGESOS (2005) *Accions D'investigació I Prospecció De Caràcter Transversal i Intersectorial: Estudi de Necessitats i Mecanismes pel foment de la Formació Contínua en els àmbits de l'Agroturisme, l'Artesania Alimentària i la Producció Agrària Ecològica*. Document de Síntesis. Consorci per a la Formació Contínua de Catalunya, Servei d'Ocupació de Catalunya i Fons Social Europeu.
- WARREN, K. (1997) "El poder y la promesa de un feminismo ecológico". A *Ecología y feminismo*. Comares. Granada.

Més recursos utilitzats:

- AFFAMER. Associació de famílies y mueres del medio rural. (2008) www.afammer.es
- AMFAR. Federación de mujeres y familias del ámbito rural. (2008) www.mujerrural.com
- El portal de les dones del món rural. Unió de pagesos. (2008) www.pageses.cat
- FADEMUR. Federación de asociaciones de mujeres rurales. (2008) www.fademur.es
- JARC. Joves agricultors i ramaders de Catalunya. (2008) www.jarc.es

